

कला व विज्ञान महाविद्यालय, नाचणगाव-पुलगाव

एम. ए. मराठी

भाग १

कथावाङ्मय

इंग्रजी राजवटीत पुराणकथा व कीर्तन परंपरा मागे पडत गेल्या. शिक्षणामुळे श्रोतृवर्गाऐवजी नवा वाचकवर्ग निर्माण झाला. पाश्चात्य विद्यांच्या व साहित्याच्या संपर्काने त्यांची अभिरूची बदलत गेली. प्रत्यक्षपणे बोधपरता आणि रंजनासाठी अदभूतरम्यता ही प्रवृत्ती एकदम नाहीशी झाली नाही. प्रारंभीच्या या कथा वाङ्मयाने ही अभिरूची भागवली. हे सर्व कथावाङ्मय प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्षपणे सरकारी प्रेरणेने, सरकारी प्रोत्साहनाने आणि सरकारी सहकार्याने निर्माण झालेले आहे. मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाल्यानंतर 'दक्षिण प्रेस कमिटी' च्या माध्यमातून उपयुक्त विषयावर मराठी भाषेत नव—नवे ग्रंथ तयार करावे, करवून घ्यावेत, होतकरू ग्रंथकारास त्याच्या योग्यतेप्रमाणे बक्षिसे द्यावीत आणि महाराष्ट्र भाषा प्रौढ व उर्जितावस्थेस आणावी. या कमेटीच्या प्रेरणेतून प्रबोधनाला अनुकूल व पूरक असे ललित वाङ्मय व कथावाङ्मय या काळात फारसे निर्माण झाले नाही.

अव्वल इंग्रजी काळात जे कथा वाङ्मय निर्माण झाले. डॉ. कैरी यांनी वैजनाथ शर्मा यांच्याकडून 'सिंहासन बत्तीशी, हितोपदेश पंचतंत्र' ही भाषांतरे करवून घेतली. 'बालमित्र भाग १' 'इसापनीती कथा, वेताळपंचविशी हे सदाशिव काशीनाथ छत्रे यांचे सुबोध कथाग्रंथह साध्या व्यावहारिक भाषेत लिहिले आहे.

विद्याप्रसाराचे कार्य व्हावे, सर्वसामान्य जनाची विद्या विद्याभ्यासाकडे व गुण ग्रहणाकडे प्रवृत्ती व्हावी, शिक्षा मंडळीने बोधकथा, नीतिकथा, ह्या बंगालीतून मराठीत भाषांतरीत केल्या. कृष्णशास्त्री, चिपळूणकरांनी 'नीतिदर्पण', 'बालोपदेश कथा' ही पुस्तके लिहिली. नंतरच्या काळात पौराणिक आख्यानाच्या बखरी तयार झाल्या. 'बकासुराची बखर', 'चंडहास बखर', 'भागवतीची बखर', 'नंदराजाची गोष्ट', 'नलराजाची बखर', 'विराटपर्वाची बखर' याच सुमारास नारायण केशव प्रभू यांनी फार्शी भाषेच्या धर्तीवर 'बखतारनामा', 'अरबी गोष्टी', 'बाहरदानीष' ही पुस्तके लिहिली. त्यात अदभूत, 'रोमहर्षक, आतिरंजित अशा गोष्टी आहेत. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी अरबी भाषेतील सुरस गोष्टी मराठीत आणल्या. १८७३ च्या सुमारास 'रासेलस' चे भाषांतर त्यांनी केले.

यावरून आरंभीच्या काळातील कथा वाङ्मय निर्माण झाले. त्यात उपदेशपरता होती. आणि नंतरच्या काळात जे कथा वाङ्मय प्रसिध्द झाले. त्यात अदभूतता होती. तसाच शृंगारही होता व प्रेरणाही होत्या.

कादंबरीची निर्मिती —

मराठी नाटकाला आपल्याकडे परंपरा होती. पण कथा आणि कादंबरी हे वाङ्मय प्रकार १९व्या शतकात नव्यानेच सुरू झालेले दिसतात. इंग्रजी राजवटीत निर्माण झालेल्या नव्या लेखन प्रकारावर संस्कृत शैलीची छाया असल्याचे जाणवते. इंग्रजीतील 'नॉव्हेल' या प्रकाराचे मराठी नामकरण 'नावल' असा पर्याय योजिला गेला. तो लोकप्रिय झाला. ते 'कादंबरी' हेच होय.

बाणभट्टाच्या संस्कृत 'कादंबरी' या विषयाचे नामकरण त्याचा अदभूततेचा ठसा कादंबरीत उतरल्याचे दिसते. प्राधान्याने प्राथमिक अवस्थेतील अभिरूचीच्या वर्गासाठी या कादंबऱ्या लिहिल्या असल्याने त्याचे स्वरूप बहुतांशी अतिशयोक्ती, स्वप्नरंजक, शृंगारप्रचूर असेच होते. मुक्तमाला, मंजुघोष, रत्नप्रभा, वसंतमाला,

चंपकमाला, सहास्यवंदना यासारखी नवी वाहिनी म्हणजे त्याची कल्पना येते. मराठी कादंबरीकरांनी डिकन्स व स्कॉट या दोन इंग्रजी कादंबरीकरांचा आदर्श ठेवावा. त्यादृष्टीने 'मोरोबा घटनांचे, गोष्टीचे कठबोळे' आहे. या दोन्ही कादंबऱ्या शिवकाळावर आहे. पात्र आणि प्रसंगाची रेलचेल झाली की कादंबरी होते. रा. भि. गुंजीकर यांची ऐतिहासिक कादंबरी 'मोचणगड' या कादंबरीनंतर विष्णू जनार्दन पटवर्धन यांनी 'हंबीरराव व पुतळाबाई' अशी कादंबरी लिहिली. त्यानंतर 'शिक्षक', 'शिलादिव्य' 'रिचर्दाचे चरित्र' अशा अदभूतरम्य व कल्पित कादंबऱ्यांची निर्मिती झाली.

साळूबाई भ्रतार भाऊसाहेब तांबवेकर या स्त्रीने १८७३ मध्ये 'चंद्रप्रभा विरहदर्शन' नावाची कादंबरी लिहिली. प्रेमबंधन, मित्रचंद्र, पियुष्यभाषिणी व मदिरामंजिरी, क्लेशविमोचन मंजुळा या सारख्या अदभूत कादंबऱ्याही निर्माण झाल्या.

एक सामाजिक कादंबरी म्हणून 'यमुना पर्यटन' १८५७ बाबा पदमनजी यांनी लिहिली. ख्रिस्ती वातावरणाचा प्रभाव असलेल्या या कादंबरीत एका हिंदू विधवेचा जीवनप्रवास वर्णन केला आहे. वि. बा. दामले यांची अवलिया, वि. ज. कीर्तने यांची शिरस्तेदार, भा. के. गांगनाईक यांची 'वधू दर्पणमाला' म. वि. रहाळकरांची 'नारायणराव आणि गोदावरी' अशा काही सामाजिक कादंबऱ्या १८८५ पर्यंत निर्माण झाल्या.

अनेक सामाजिक समस्या उद्भवल्या धार्मिक व सांस्कृतिक परिवर्तन होत राहिले. वादविवाद झाले या सर्वांची दखल घेवून कथा व कादंबरीची कलात्मक पायावर उभारणी केली. ती कथासम्राट हरी नारायण आपटे यांनी इंग्रजी कादंबऱ्याची प्रेरणा घेवून नव्या सामाजिक बदलाची जाणीव करून घेत हरिभाऊंच्या काळात कथा—कहानी—गोष्ट बनली. त्यांची समाजिक कादंबरी 'मधली स्थिती' १८८५ प्रसिद्ध आहे.

नाटक —

अव्वल इंग्रजी वाङ्मयाचा विचार करताना काव्य आणि कादंबरी यापेक्षा नाट्य (नाटक) हा वाङ्मय प्रकार एका दृष्टीने अधिक आहे. इंग्रजी वाङ्मयाच्या अध्ययनाने शेक्सपिअर सारख्या नाटककाराचा परिचय नाट्यलेखनाच्या प्रारंभ काळातच झाला होता. शेक्सपिअरच्या नाटकाचे आकर्षण व्यक्तिदर्शनापेक्षा चमत्कृतिपूर्ण कथनामुळे वाटले. त्यांच्या 'टू जंटलमेन ऑफ व्हेरोना', 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' व 'कॉमेडी ऑफ एरर्स'च्या अनुक्रमे अवर्णनीय स्नेहभाव अथवा आनंदपूर नगरातील दोन तरूण गृहस्थंभ १८७० 'स्त्रीन्याय चातुर्य' १८७१ व 'भुरळ' १८७२ या कथनात्मक रूपांतरावरून स्पष्ट होते.

शेक्सपिअरच्या नाट्यरूपाची ओळख महादेव शास्त्री कोल्हटकरांनी १८६७ ला 'ऑथेल्लो' या शोकांतिकेच्या अनुवादाने या अनुवादानंतर पाच वर्षांनी विजयसिंग 'ज्युलिअस सिसर' या शेक्सपिअरच्या नाटकाचा अनुवाद केला. वि. ज. कीर्तने यांनी १८६१ मध्ये 'थोरले माधवराव पेशवे' शोकांतिकापूर्ण नाटक लिहिले होते.

संस्कृत नाटकांचा परिचयही शास्त्री पंडितांनी मराठीत अनुवाद केला. संस्कृत, इंग्रजी नाटके मुंबईच्या विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर रूढ झाली. मोनियर व्युलिम्सच्या 'शाकुंतल' अनुवादापासून संस्कृत नाट्यकृतीकडे युरोपीय रसिकांचे लक्ष वेधले. संस्कृत नाटके रंगभूमीवर येऊ लागली. नंतर मात्र शेक्सपिअरच्या लेखनशैलीचा प्रभाव नाटककारांवर पडला. पुढे गद्य कथानक, खलनायकाची लांबलचक स्वगते ही नाटयसृष्टीत आली.

भिन्न भिन्न रूचीच्या समराधानेचा प्रकार म्हणून नाटक हा कलाप्रकार आहे. विष्णूदास भावे यांनी १८४३ मध्ये 'सीता स्वयंवर' हे नाटक लिहिले. या नाटकात नृत्य, गायन, अभिनय यांना स्थान होते. भावेंच्या पूर्वीची नाटके 'अललडुर' वा 'तागयोम' स्वरूपाची पौराणिक नाटके होती. ही नाटके ललित, तमाशा, कीर्तन यांच्या समिश्रणाने तयार झाली होती. इंग्रजी रंगभूमीच्या परिचयाने 'फार्स' हा प्रकार मराठीत आला.

१८५१ मध्ये 'प्रबोध चंद्रोदय' या नाटकापासून हे संस्कृतमधून मराठीत आलेले मुद्रित नाटक होय. भास्कर दामोदर पाळंदे यांचे 'विक्रमोर्वशी' हे भाषांतरीत नाटक याच सुमारास आले. परशुरामपंत बल्लाळ गोडबोले यांनी 'वेणीसंहार' १८५७, 'शांकुतला' १८६१, 'मुच्छकटिक' १८६२, 'नागानंद' १८६५, 'पार्वती परिणय' १८७२, ही अभिजात संस्कृत नाटके मराठीत आणली. कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी 'मालतीमाधव' हे नाटक मराठीत आणले गणेश शास्त्री लेले यांनी 'जानकी परिणय' १८६५ 'मालविकाग्नि' १८६७ 'कर्पूरमंजरी' १८७७, यासारखी संस्कृत नाटके मराठीत आणली. १८५८ मध्ये शिवराम शास्त्री पाळंदे यांचे 'प्रसन्न राघव' हे जयदेव कृत मराठीत आले. शिवरामशास्त्री खरे यांनी श्री हर्षाचे 'रत्नावली' व रा. भि. गुंजीकरांनी कालिदासाचे 'अभिज्ञान शाकुंतला' ही नाटके याच सुमारास मराठीत आणली.

१८५६ पासून स्वतंत्र अशी पौराणिक नाटके मराठीत लिहिली गेली. दामोदर कवीचे 'अभिमन्यू विवाह' विनायक शास्त्री नातू यांचे 'नल', 'श्री भिल्लिणी' लक्ष्मण गोपाळ दीक्षित यांचे 'मधवती परिणय' रूक्मिणी हरण' तसेच इतरही 'गौरीहरविनोद' वत्सलाहरण', 'रावनवध', मदनप्रताप, रासक्रीडा, बाणासूत अशी पौराणिक नाटके आली.

वि. ज. कीर्तने यांचे 'थोरले माधवराव पेशवे' विरेश्वर सदाशिव छत्रे यांचे 'नारायणराव पेशवे यांचे नाटक' विश्वनाथ मो. नाशिककर यांचे 'सवाई माधवरावांचे नाटक', नारायण बा. कनिटकर यांचे श्री मल्हारराव महाराज नाटक यासारखी ऐतिहासिक नाटके याच काळात झाली. तशी स्वतंत्र आणि कल्पनारम्य नाटकेही वि.ज. कीर्तने यांचे 'जयपाळ' धोंडो भिकाजी मराठे यांचे विलासतरंगिणी नाटक, कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ यांचे 'फतफजितीचा कळस' यासारखी नाटके आली. कधी-कधी फार्स, कधी बालाजरठ विषयावर ही नाटके आली.

मुख्यतः संस्कृत नाटकांचा इंग्रजी नाट्यवृत्तीशी परिचय झाल्याने नाट्य गृहांची निर्मिती होऊन मराठी रंगभूमीच उत्कर्ष झाला. नवनव्या नाटक कल्पना, मंडळी निघाल्या विष्णूदास भावे यांचे सीतास्वयंवर नाटकाचे विविध प्रयोग होऊ लागले आणि संगीत नाटयाला सुरूवात होवून भाषांतरीत, रूपांतरीत, अनुवादीत पौराणिक ऐतिहासिक आणि स्वतंत्र नाटयाला सुरूवात झाली.

कविता, कादंबरी, नाटक या तीन ललित वाङ्मय प्रकारांचे इंग्रजी राजवटीच्या पहिल्या सत्तर-ऐंशी वर्षांच्या काळातील स्वरूप याप्रमाणे होते. इंग्रजीपूर्व भाग पद्यमय होता. इंग्रजी राजवटीनंतर पद्यप्रधान वाङ्मय खंडित होऊन गद्याला प्रोत्साहन मिळाले. पद्याच्या तुलनेत गद्य अधिक प्रमाणात याच काळात निर्माण झाले. इंग्रजी राजवटीचा काळ भावनेपेक्षा बुद्धीवर, संश्लेषणापेक्षा विश्लेषणावर, आध्यात्मिक चर्चेपेक्षा भौतिक घडामोडीवर असल्याने ज्ञानाचा प्रसार करणे हेच ह्या काळाचे ब्रीद होते त्यादृष्टीने या काळाला प्रेरक होईल असेच वाङ्मय अव्वल इंग्रजी काळात निर्माण झाले. त्यातूनच निबंध, शास्त्र, चरित्र, स्थळवर्णने या गद्य वाङ्मयाच्या शाखा पल्लवित झाल्या. याच कालखंडात गद्याची पायाभरणी झाली.

अव्वल इंग्रजी कालखंडातील आधुनिक मराठी साहित्याची निर्मिती प्रक्रिया (प्रेरणा)

अव्वल इंग्रजी कालखंड म्हणून १८१८ ते १८७४ पर्यंतचा काळ म्हटला जातो. पण ढोबळमाणाने १८०० ते १८८५ असा काळ गृहीत धरायला हरकत नाही. १८८५ पासून आधुनिक युगाला सुरूवात झाली असली तरी त्याची पार्श्वभूमी भक्कमपणे मजबूत करण्यासाठी अव्वल इंग्रजी काळ महत्त्वाचा ठरते.

इंग्रजपूर्वकाळात पेशव्यांचे ब्राम्हणी राज्य महाराष्ट्रावर होते. इंग्रजी राजवटीत पेशवाई संपुष्टात आली आणि इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरू झाला. इंग्रजांची नवी दृष्टी, नवी शिक्षणप्रणाली, नवी जीवनपद्धती अस्तित्वात आली. मुंबईमध्ये इंग्रजी शाळा सुरू झाल्या. येथील विद्यार्थी इंग्रजी शिक्षण घ्यायला सुरूवात झाली. यातूनच

एक नवीन बुद्धिजीवी वर्ग तयार झाला. याच वर्गाकडून नवनवीन उपक्रम सुरू झाले. वृत्तपत्रे, नियतकालिके, पाठ्यपुस्तके, अनुवादित आणि स्वतंत्र असे ग्रंथ मध्यमवर्गीयांनी राबविण्यास सुरूवात केली.

इंग्रजी ग्रंथांच्या वाचनामुळे या मध्यम वर्गातूनच अनेक विचारवंत निर्माण झाले त्यातील काहींनी आपल्या समाज परिस्थितीचा विचार करून वृत्तपत्रांच्याद्वारा मत-प्रदर्शन करू लागले. इंग्रजीच्या अनुकरणाने सार्वजनिक संस्थासारखे उपक्रम उभे राहिले. अनेकांनी लोकजागृतीचे कार्य केले मुंबई, कलाकत्ता, मद्रास येथे विद्यापीठे स्थापन झाली. महाराष्ट्रातून पदवीधर निर्माण झाले.

वाङ्मयाच्या दृष्टीने याच काळात अनेक गोष्टी घडू लागल्या. आधीच्या चारपाच शतकांमध्ये ज्या प्रकारचे मराठी वाङ्मय निर्माण झाले त्यापेक्षा इंग्रज कालावधीत अव्वल इंग्रजी कालखंडात बदलेल्या परिस्थितीमुळे पुष्कळ वेगळ्या प्रकारचे साहित्य लिहिले जाऊ लागले. प्राचीन काळातील साहित्य प्रामुख्याने पद्यबद्ध स्वरूपाचे होते. महानुभाव आणि बखर एवढेच गद्य वाङ्मय. पण हे वाङ्मय पाठांतराच्या मार्गाने चालत आले. लोकांनी नीतीची शिकवण देणे आणि भक्तीमार्गाकडे वळवणे असे होते. पुढे पंडिती कवींच्या मुक्तेश्वर, मोरोपंत, वामनपंडित यांनी रामायण महाभारतावर, भागवत यावर कथा सांगितल्या ओवी छंदातून ही रचना होत असताना पुढे शाहिरांनी लावणी. पोवाड्यातून रचना केली.

साहित्यातील परिवर्तनाच्या पाऊलखुणा ह्या अव्वल इंग्रजी काळात उमटायला लागल्या. वाङ्मयीनदृष्ट्या नव्या गोष्टी सुरू झाल्या. इंग्रजी अनुकरणाच्या वृत्तीने नव्या शिक्षण पद्धतीमुळे पाठ्यपुस्तकांची गरज होती. या प्रारंभीच्या काळात अनेक इंग्रजी पाठ्यपुस्तकांची भाषांतरे झाली. ग्रन्थ ड्युने १८२६ ला 'मराठ्यांचा इतिहास (इंग्रजी लिहिलेला) प्रसिद्ध केला. त्याच्या आधारे इतिहासाची पुस्तके तर विषय नवे असल्यामुळे अनुवादितच असत. लहान मुलांसाठी म्हणून जी गोष्टीची पुस्तके लिहिली जात तिही भाषांतरीतच असत. बालमित्र (स.का. छत्रे), यात्रिक क्रमण (हरी केशवजी पाठारे) यासारखी पुस्तके लिहिली जाऊ लागली आणि पंचतंत्र, सिंहासन बत्तीशी, वेताळ पंचविशी, हितोपदेश इसापनीती, अरबी भाषेतील चमत्कारीक पुस्तकांची त्यात भर पडत गेली. या प्रकारच्या लेखनाला पूर्वपरंपरा नसल्याने त्यातील गद्य भाषा ओबड धोबड व मिशनरी वळणाची होती. ख्रिस्ती धर्मियांनी बायबल मधील अनेक कथा पाठ्यपुस्तकात लिहिल्या. प्रारंभीच्या काळात वाचकांसाठी जे साहित्य निर्माण झाले ते भाषांतरीतच होते संस्कृत आणि इंग्रजी साहित्यातील ग्रंथांचे भाषांतर मराठीत होवू लागले. कालीदासाच्या मेघदूताचा अनुवाद